

Годік К. О.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

МОДЕЛІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В РОМАНАХ ІВАНА БАГРЯНОГО «ТИГРОЛОВИ» ТА «САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ»

Стаття присвячена дослідженню моделей відтворення історичної пам'яті в романах Івана Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський». В роботі проаналізовано особливості роботи з національною пам'яттю, підходи до репрезентації пам'яті в літературі (враховано позиції І Набитовича, U. Savolainen та інших дослідників). Особливу увагу приділено підходам до відтворення портрету доби, конструювання персонажів, створення історичного контексту.

В ході аналізу творів визначено, що Іван Багряний в своїх текстах одночасно використовує низку прийомів для відтворення народної пам'яті. Письменник залучає історичних осіб, які репрезентують ту чи ту епоху. При цьому він віддає перевагу реальним історичним діячам, таким як Дем'ян Многогрішний, Іван Сірко та інші. Важливими для нього є також фольклорні елементи, оскільки вони допомагають створити зв'язок з усною українською історією. Окрім цього автор згадує чимало реальних персоналій, постраждалих від репресій радянської влади. В романі «Сад Гетсиманський» Іван Багряний наводить цілу низку імен та прізвищ.

Важливою особливістю сприйняття художніх текстів письменника є те, що вони відтворюють громадські та політичні погляди автора. В окремих фрагментах такі тексти навіть дублюють памфлети Івана Багряного. В такий спосіб автор створює цілісний дискурс, де художні елементи посилюються памфлетами, виступами, тощо. Письменник іронізує над окремими елементами радянської пропаганди, пропонуючи власну об'єктивну версію національної пам'яті.

Аналіз текстів показав, що завдяки цим прийомам Івану Багряному вдається створити детальний цілісний портрет доби, що був впізнаваним для багатьох його сучасників, а також для представників інших культур, яким випало жити в тоталітарних державах (з огляду на подібність таких політичних систем). Це один з факторів, завдяки якому тексти письменника не втрачають актуальності та важливості для читачів до сьогодні.

Ключові слова: історична пам'ять, пам'ять в літературі, література діаспори, пригодницький роман, автобіографічний персонаж.

Постановка проблеми. Однією з важливих тем української літератури є відтворення народної пам'яті, особливо про події травматичні: війни, репресії, переселення. Чи не найбільш важливою вона є для літератури діаспори. В цих текстах пам'ять є певним контактним елементом, який дозволяє авторові та читачеві ідентифікувати себе з окремими подіями, власною культурою та народом, особливо в ситуаціях, коли він лишається відірваним від свого дому та звичного кола спілкування. Адже в такому випадку художній текст стає єдиним інструментом опрацювання травми. А її проговорення без роботи з пам'яттю виявляється неможливим. І цей концепт сьогодні вивчено не достатньо.

Дослідження ж ролі мнемонічних елементів в художніх текстах дозволяє розкривати їхні глибокі смислові пласти і, відтак, краще розуміти особливості конструювання персонажів, залучення окремих фольклорних елементів, історичних

хронік та інших деталей. В літературі української міграції у елементів пам'яті виникає додаткове навантаження – вони мають затвердити існування окремого народу, його окремої історії та ідентичності в умовах втрати контролю над державою. Саме тому дослідження такої тематики є важливими, особливо в контексті розгляду творчості таких постатей, як Іван Багряний. Адже саме його з огляду на неодноразове перевидання «Тигроловів» можна вважати одним з найбільш успішних репрезентантів української діаспори в Німеччині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про роль пам'яті в художніх текстах розглядало чимало зарубіжних та вітчизняних науковців. Так, U. Savolainen описала особливості використання окремих деталей в текстах для створення контакту з минулим цілої нації [17]. Р. Hamilton, L. Shores в своїй роботі наголошували на необхідності залучення до реконструкції пам'яті широких пластів літератури, зокрема, усної поезії. Останню

дослідники вважають інструментом самопрезентації найбільш вразливих та дискримінованих груп [16]. Відтворення історичної пам'яті в прозі української міграції детально досліджує в своїх розвідках І. Набитович [14, 15].

Чимало досліджень українських науковців присвячено творчості Івана Багряного та її впливу на літературний процес (в тому числі, літературний процес в Німеччині). Так, Л. В. Маркуляк детально проаналізувала особливості конструювання характерів персонажів в романах згаданого письменника [11]. Х. З. Макарадзе належить опис ідеологічного дискурсу творів Івана Багряного [10]. Його творчі домінанти та складнощі в їх вивченні розглянула Н. Колошук [7]. Функції антропонімів у романах письменника дослідила О. Лавер [8]. С. Луцій в своїй розвідці проаналізувала фактори письменницького успіху Івана Багряного в Німеччині. Дослідниця звернула особливу увагу на роль діаспори в цьому процесі та значимість перекладів [9]. Тему рецепції творів письменника також досліджував П. Волиняк [6].

Однак попри значну кількість досліджень щодо відтворення національної пам'яті в діаспорі, певні лакуни в цьому питанні все ж є. Так, бракує розвідок, які б детальніше розкривали моделі відтворення історії українського народу, які викликали цікавість у представників інших націй. Представлене дослідження має заповнити цю лакуну.

Постановка завдання. Метою статті є опис моделі інтерпретації історичної пам'яті в романах Івана Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський». Для реалізації поставленої мети виконано низку завдань: проаналізовано роль художніх елементів, які реконструюють історичні реалії (прізвища, імена, топоніми); окреслено особливості конструювання життєпису персонажів за рахунок специфічного співвідношення реальних фактів та авторської фантазії. При аналізі літературних творів враховано також громадянську та політичну позицію Івана Багряного, зокрема проаналізовано його тези, викладені в памфлеті та доповідях. Ці матеріали є важливими для цілісного розуміння художніх текстів письменника, оскільки вони в той чи той спосіб відображені в них (на рівні ідеології окремих персонажів, фрагментарно – на подієвому рівні, тощо).

Виклад основного матеріалу. Перед тим як перейти до аналізу творів, важливо зробити кілька зауваг щодо сутності такого явища як пам'ять в літературі. О. Вещикова в своїй статті зауважує, що по своїй суті вона є місцем збереження інформації, до якої автор може мати доступ зумисне або ж

спонтанно [5, с. 46]. Така пам'ять може видаватись фрагментарною. Часто вона апелює до одних і тих же подій, однак розглядає їх під різним ракурсом, з окремими суб'єктивними заувагами, характерними для того чи того наратора. Особливо в умовах опрацювання травматичних подій, в текстах Івана Багряного такими є репресії, добити, втеча, зрада близьких людей.

U. Savolainen розглядає елементи національної пам'яті як точки зв'язку між автором та нацією [17]. І тут, знову ж таки, важливішими будуть видаватись поколіннєві травми, які дають змогу апелювати до досвіду великої кількості читачів. Під такою призмою можна розглядати й романи Івана Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський».

Апеляція до національної пам'яті в цього письменника відбувається на кількох рівнях. Перший – символічний. Автор залучає знакові назви, імена, географічні точки. Другий – фактичний. Тут вже до уваги беруться масштабні події, наприклад, репресії. Третій – програмовий. На цьому рівні необхідно залучати до розгляду публіцистичні тексти письменника, з якими він звертався не лише до українців діаспори, а й до громадян інших країн (зокрема, в межах памфлету «Чому я не хочу повертатись до ССРСР?» та деяких виступах під час роботи в різних об'єднаннях української діаспори). Розглянемо ці елементи детально. Розпочати тут варто з антропонімів, які обирає автор з тих чи тих міркувань.

Розпочати варто із символічного пласту народної пам'яті. Він цікавий тим, що дає змогу через компактні образи звертатись до інших текстів: історичних пісень, дум, переказів. О. Лавер, досліджуючи особливості добору імен та прізвищ в межах роману «Тигролови», зауважує, що Іван Багряний ля своїх ключових героїв підбирав такі антропоніми, які мають велике символічне значення для українського народу в цілому. Так, за твердженням дослідниці, такі слова «виражають загальнолюдські моральні принципи, національні цінності або виступають знаками зла і жорстокості» [8, с. 31]. Так, особливе значення мають прізвища Многогрішний, Сірко, Мороз (всі вони згадані в українському фольклорі і можуть викликати цілий ряд асоціацій), імена Григорій, Наталка [8, с. 31]. Такий прийом дозволяє письменнику значно розширювати оповідь та апелювати вже не до конкретних людей, а до широких пластів національної пам'яті. І цей прийом видається доволі цікавим. Так, Іван Багряний апелює до шарів пам'яті, які функціонували паралельно з так званою офіційною історією Російської імперії (сюди

якраз можна зарахувати народні пісні про Івана Сірка, Морозенка та інших героїв), однак відображали події такими, якими вони були – без цензури, без пригноблення українського народу тощо. Та ж історія, про яку йдеться безпосередньо в текстах, зокрема, в «Тигроловах» та «Саді Гетсиманському» має дуже схожі характеристики. Вона так само функціонує паралельно до офіційного дискурсу СРСР, відкриває правду про злочини проти українців тощо. Певною мірою в такий спосіб Іван Багряний творить собі імідж такого народного оповідача, який змушений розповісти приховану правду, однак на цей раз правду, приховану від всього світу. Це подібно до тієї ролі оповідної поезії, про яку говорить Р. Hamilton та L. Shopes, зауважуючи її здатність розкривати події від імені аудиторії, якій протягом тривалого часу було відмовлено в праві говорити та представляти свою версію історії [16]. Головні герої романів «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» якраз виступають від імені репресованих груп населення, і їх досвід, як може зрозуміти читач, не може бути представлений офіційно в СРСР з його тоталітарною системою.

Особливу увагу Івана Багряний приділяє історичним постатям, які можуть мати певний зв'язок з дійовими персонажами. Так, наприклад, вартує уваги предок Григорія Многогрішного – гетьман Дем'ян Многогрішний, який в романі лише згадується. Він якраз є реальним історичним персонажем. Відповідно до відомостей про цю людину, свого часу він був змушений перебратись до Сибіру і вже там виконувати функції представника влади [12]. Лінія Григорія Многогрішного частково її дублює. Він також не за власною волею відправляється до Сибіру, однак як представник молодшого покоління вже може чинити більш рішучі кроки та наважується на втечу.

Подібна паралель притаманна і родині Сірків, які на смислового рівні репрезентують молоде покоління нащадків легендарного Івана Сірка. Якщо розглядати паралелі прізвищ на такому рівні, то союз Григорія та Наталки можна розглядати як союз гетьманської України та Запорізької Січі.

Що стосується роману «Сад Гетсиманський», то тут письменник створює цілий реєстр осіб, знищених репресивною машиною СРСР: від Миколи Хвильового до інженера, котрий будував тюрму. Автор тут рухається від знаменитого імені до точкових персоналій, з якими головний герой знайомиться в камері. Звісно, якщо з Миколою Хвильовим питань не виникає, то щодо інших згаданих в тексті в'язнів, такої певності нема. Адже для Івана Багряного загалом характерно змішування

вигадки та документування дійсності. С. Лушій також в своїй розвідці пише, що закритість радянської системи не давала встановити, де межа між вигадкою та фактами в романах письменника [9]. Однак у читача перелічення осіб, деталізація умов перебування в камерах, тогочасних агіток тощо мала б викликати враження глибокої достовірності описаного.

Окремо слід говорити про репрезентацію партійних діячів в обох романах. Вона часто носить символічний характер. Так, наприклад, Йосип Сталін в «Тигроловах» представлений на рівні назви локомотиву. В романі «Сад Гетсиманський» Єжов презентований на рівні портрета, що висить в кабінеті слідчого. Такі образи символізують глобальне зло радянського часу. Це можна зчитати і з тональності сцен, в яких вони представлені, і з впливом символів на розвиток історії загалом. Так, і згадка про Сталіна, і згадка про Єжова з'являються в ситуаціях смертельної небезпеки для головних героїв. При цьому варто зазначити що в окремих випадках подібні образи можуть транслювати небезпеку і для представників влади. Так, в романі «Сад Гетсиманський» вилучення портрета Єжова вказує на потенціальну загрозу і для в'язнів (які не можуть знати, чого чекати від подібних змін), так і для слідчих, які також можуть ставати жертвами системи за певних обставин.

Важливим елементом робіт з національною пам'яттю в романах Івана Багряного є обговорення комуністичних тез та гасел, критика офіційної пропаганди. Цей прийом також має дві цілі. Перша – відтворення політичного дискурсу доби, добре відомого багатьом сучасникам письменника. Друге – розширення історії завдяки включенню голосів опонентів, свідків злочинів тощо.

Так, наприклад, в романі «Сад Гетсиманський» Іван Багряний звертається до гасла про щасливе життя: «мільйони людей під співи «Марсельєзи» героїчно вмерли за «рівність і братерство», за свободу, за краще майбутнє і – от воно прийшло, те «краще майбутнє»: товарний вагон «на сорок человек ілі восемь лошадей» [2]. Тут автор вдається до творення контрасту між ідеєю та реальністю радянської людини. Так само він працює з протиставленнями ідеї щасливого життя в СРСР в «Тигроловах», паралельно показуючи щасливих мандрівників та в'язнів у двох паралельних потягах. Так Іван Багряний конструє двошарову текстову реальність, в якій один щабель віддано невеликій групі привілейованих осіб, які справді отримують блага від нової держави, а другий – численним репресованим.

Фактично Іван Багряний використовує ті ж наративи в художніх творах, що й в публіцистичних, наприклад, в памфлеті «Чому я не хочу повертатись до ССРСР?» [4]. Цей твір, суголосний багатьом програмовим творам своєї доби, наприклад, публікаціям Антибільшовицького Блоку Народів (АБН), направлених на розвінчування ідеалістичних уявлень про радянську країну. І окремі маніфестації АБН [1, 13], і памфлети Івана Багряного направлені першочергово на документування злочинів режиму та фіксування пам'яті про жертв. А оскільки ці публікації з'являлися одночасно з виходом «Саду Гетсиманського» та в одному просторі, можна припустити, що читачем художній твір міг трактуватись як розширення опису злочинів проти людей.

Висновки. Аналіз романів Івана Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» показав, що для письменника важливою задачею було створення правдивого документу доби. На це вказують такі особливості текстів, як використання окремих фактів, введення в оповідь реальних історичних осіб (до речі, так особи не обов'язково мають діяти в оповіді, вони можуть просто мати стосунок до когось із героїв), детальне змалювання елементів побуту, процесуальних особливостей ведення кримінальних справ тощо, характерних для епохи,

про яку йде мова. При цьому автор залучає чимало суб'єктивного досвіду, не розмежовуючи його з історичними фактами. Через це читачеві може бути складно розрізнити вигадку та реальні події в згаданих романах. Попри це той історичний наратив, який пропонує письменник, є цілісним та вповні реалізовує поставлену художню задачу, більш того, він експлуатує елементи радянського політичного дискурсу заради відтворення виваженої картини того періоду.

Перспективним для подальшого дослідження є зіставний аналіз романів Івана Багряного з творами Тодося Осьмачки, Василя Барки та інших письменників-мігрантів, предметом якого може виступити концепт травми як наріжного елементу наративу тощо. Важливим для українського літературознавства є також дослідження текстів «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» з урахуванням досвіду написання хронік, романів, історичних оповідань письменниками інших країн, які вимушені були працювати в екзилі (в тому числі, авторів польського, німецького, литовського, естонського походження). Це дасть змогу детальніше проаналізувати особливості літератури української діаспори та ввести її в глибші міжнародні контексти.

Список літератури:

1. Архів АБН (Антибільшовицький Блок Народів). Теки 1–3. Український Вільний університет. Мюнхен.
2. Багряний І. Сад Гетсиманський. URL: <https://X/tarnawsky.artsci.utoronto.ca/elul/Bahrianyi/Sadhetsymanskyi/Sad-hetsymanskyi1.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
3. Багряний І. Тигролови. URL: https://web.archive.org/web/20170928064758/http://shron.chtyvo.org.ua/Bahrianyi/Tyghrolovy_Knyha_1_vyd_1946.pdf (дата звернення: 20.11.2024).
4. Багряний І. Чому я не хочу повертатись до ССРСР? Вінніпег, 1946. 41 с.
5. Вещикова О. Асиметрія пам'яті і спогадів у художньому творі: наратологічний аспект. Синопис: текст, контекст, медіа. 2022, 28 (2). С. 46-53.
6. Волиняк П. Письменницький успіх Івана Багряного. Нові дні. 1959. Ч. 110. С. 23. URL: <https://web.archive.org/web/20171001211242/http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15124/file.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
7. Колошук Н. Іван Багряний: домінанти творчості та проблеми вивчення : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 121 с.
8. Лавер О. Символічна функція літературно-художніх антропонімів у романі Івана Багряного «Тигролови». Науковий вісник Ужгородського університету, 2014. Серія: Філологія. Соціальні комунікації Випуск 2 (32). С. 28-32.
9. Луцій С. Романи Івана Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський»: за архівними матеріалами Юрія Лавріненка. Слово і Час. 2006. № 10. С. 21-31.
10. Макарадзе Х. З. Ідеологічний дискурс романів Івана Багряного «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» (літературні твори та кіноверсії, еміграція – Україна). URL: https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/aspirantura/zakhysty/makaradze/Makaradze_diss.pdf (дата звернення: 20.11.2024).
11. Маркуляк Л.В. Засоби характеротворення в романі Івана Багряного «Сад Гетсиманський». Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2021 № 48 том 2. С. 144-148.
12. Мицик Ю.А., Горобець В.М., Хижняк З.І. МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян Гнатович. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mnohohrshnyj_D (дата звернення: 20.11.2024).
13. Могутня маніфестація АБН у Німеччині. «Гомін України», 1950. № 50 (85). Архів АБН. Український Вільний університет. Мюнхен.

14. Набитович І. Література еміграції. Художній досвід існування історичної прози в обшарі чужої культури, Слово і Час: № 6 (2022): С. 3-6.

15. Набитович І. Пам'ять, історична проза та формування національної ідентичності. Слово і Час. № 4. 2022. С. 45-57.

16. Hamilton P., Shopes L. Introduction: building partnership between oral history and memory studies. In: Hamilton P, Shopes L (eds) Oral History and Public Memories. Philadelphia, PA: Temple University Press, 2008.

17. Savolainen U. Points and poetics of memory: (Retrospective) justice in oral history interviews of former internees. Memory Studies, 13(6), 2020.

**Hodik K. O. MODELS OF INTERPRETATION OF HISTORICAL MEMORY
IN IVAN BAHRYANY'S NOVELS "THE TIGER HUNTERS"
AND "THE GARDEN OF GETHSEMANE"**

The article is devoted to the study of models of reproduction of historical memory in Ivan Bahryany's novels "Tygrolovy" and "Sad Getsmansky". The work analyzes the features of working with national memory, approaches to the representation of memory in literature (considering the positions of I. Nabytovych, U. Savolainen and other researchers). Special attention is paid to approaches to reproducing a portrait of the era, constructing characters, creating a historical context.

During the analysis of the works, it was determined that Ivan Bahryany simultaneously uses several techniques for reproducing folk memory in his texts. The writer involves historical figures who represent a particular era. At the same time, he gives preference to real historical figures, such as Demyan Mnohohrshny, Ivan Sirko and others. Folklore elements are also important for him, since they help create a connection with oral Ukrainian history. In addition, the author mentions many real personalities who suffered from the repressions of the Soviet government. In the novel "The Garden of Gethsemane" Ivan Bahryanyi cites a whole series of names and surnames.

An important feature of the perception of the writer's literary texts is that they reproduce the author's social and political views. In some fragments, such texts even duplicate Ivan Bahryanyi's pamphlets. In this way, the author creates a holistic discourse, where artistic elements are reinforced by pamphlets, speeches, etc. The writer ironizes individual elements of Soviet propaganda, offering his own objective version of national memory.

An analysis of the texts showed that thanks to these techniques, Ivan Bahryanyi manages to create a detailed holistic portrait of the era, which was recognizable to many of his contemporaries, as well as to representatives of other cultures who happened to live in totalitarian states (given the similarity of such political systems). This is one of the factors thanks to which the writer's texts do not lose their relevance and importance for contemporary readers.

Key words: historical memory, memory in literature, diaspora literature, adventure novel, autobiographical character.